पूज्य पण्डित सहजराम [illegible]

Chandra. S Jetley
B A Class
D J Sindh College
20th June 23.

REPRINT FROM THE PANDIT

तर्कभाषा ।

श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता ।

श्रीमद्विश्वकर्मविरचितया न्याय-
प्रदीपाख्यटीकया सहिता ।

वाराणसीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयेन
न्यायाध्यापकेन तर्कतीर्थोपाधिधारिणा
श्रीसुरेन्द्रलालगोस्वामिना
संस्कृता ।

THE

TARKABHĀṢĀ

OF

KEÇAVAMIÇRA

WITH THE COMMENTARY

NYĀYAPRADĪPA

OF

VIÇWAKARMAN

EDITED BY

SURENDRALĀLA GOSVĀMIN
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES·
PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS

1901.

॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषाया विज्ञापनम् ।

गोवर्धनमिश्रकृततर्कभाषाप्रकाशाख्यतर्कभाषाटीकायाम्

यत्तर्कभाषामनुभाषतेस्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।
तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिर्गुरूणाममृताधिकास्तु ॥
विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।
तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥
गोविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।
तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्विदुषो विनोदम् ॥

इति रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित१८८२-८३-रिपोर्टपुस्तके २१३पृष्ठायां 'गुरुनिर्मितिं तर्कानुभाषां तनुते' इतिलेखदर्शनेन गोवर्धनमिश्रः केशवमिश्रस्य शिष्य भवति । बलभद्रजन्मेत्यनेन च बलभद्रोऽस्य गोवर्धनमिश्रस्य पिता विजयश्रीतनूजन्मेत्यनेन च विजयश्रीर्गोवर्धनस्य मातेति ज्ञायते । विश्वनाथानुजपद्मनाभानुज इत्यनेन चास्य गोवर्धनस्य विश्वनाथपद्मनाभौ द्वौ ज्येष्ठभ्रातराविति निश्चीयते ।

पं॰ विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमुद्रितवाराणसीसंस्कृतसिरीजस्थ-प्रशस्तपादभाष्यभूमिकातो भाष्यटीकाकिरणावल्या एका पद्मना-भकृता किरणावलीभास्करनामिका टीका वर्तत इति ज्ञायते । एकं वाराणसीस्थवालसरस्वतीभवनपुस्तकालये वर्तते । तत्र मङ्गलश्लोकः ।

उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।
किरणावल्यामर्थास्तान्यन्ते पद्मनाभेन ॥

अन्ते च—

यस्तार्कंदुस्तरतरार्णवकर्णधारो वेदान्तवर्त्मनिरतोऽध्वगसार्थव

श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण तुष्टोऽमुनाऽस्तु सुकृती बलभद्र

इति श्रीबलभद्रमिश्रात्मजपद्मनाभविरचितः किरणा

ल्करः समाप्तः । इति लिखितमस्ति । पिटर्सनमहाशय

यलुणवियाटिकसोसाइटीसम्बन्धि१८८४–८५वीष्टाब्दीयजर्नल्

२६१ पृष्ठायां कणादरहस्यनामकटीकामधिकृत्यादौ—

जयति पुरनिहन्तुः सोमपञ्चेषुबाणो-

ज्ज्वनिरवति पुमर्थानेककल्पद्रुमाणाम् ।

युगपदसुरजानां तद्द्रुहां चाप्यहास्यो

निरवधिगुणसीमा कोऽपि भीमा कटाक्षः ॥

स्तम्बेरमाननमिदं भ्रमरकुल दानपानरमणीयम् ।

प्रद्योतमानगण्डस्थलमण्डलमण्डनं जयति ॥

आरचय्य प्रयत्नाद्योरिहैकार्थीतिकारिकाः ।?

आचार्यपद्मनाभेन व्याख्या सम्प्रति तन्यते ॥

अन्ते च—

न प्रार्थयामि भवतो दुर्घृताः प्रार्थये साधून् ।

अङ्गीकृतमपि येषां शेषादिभिरप्यहो दूष्यम् ॥

यद्यदत्र विनिक्षिप्तं नव्य सिद्धान्तवर्तिना ।

पद्मनाभेन तैः प्रीतः प्रगल्भोऽस्तु गुरोर्गुरुः ॥

इतिश्रीसन्मिश्रश्रीजगद्गुरुबलभद्रात्मजविश्वनाथ

यश्रीगर्भसम्भवसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्यमिश्रश्रीः

भकृतौ स्वकृतराद्धान्तमुक्ताहारव्याख्याने कणादरहस्य सम

लिखितमस्ति । बलभद्रात्मजेत्यनेन विजयश्रीगर्भसम्भवेत्यनेन
धनाथानुजेत्यनेन च गोवर्धनायजन्मैव पद्मनाभः किरणावली-
स्करकणादरहस्ययोः कर्त्तेति नाच विवादावकाशः । अस्तु वर्ध-
नेतिकिरणावलीभास्करस्थलेखदर्शनेन च गोवर्धनाग्रजपद्मना-
तत्त्वचिन्तामणिप्रणेतृगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्धमानोपाध्यायाद-
न्तत्वमिति स्फुटं यत्रावगम्यते ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित१८८२—८३खी-
ष्टीयरिपोर्ट पुस्तके विन्नभट्टकृता तर्कभाषाप्रकाशिकानामिका एका
वर्तते । विन्नभट्टस्तु सहजसर्वज्ञस्य पुत्रः सर्वज्ञस्य भ्राता विज-
रस्य राजा हरिहरोऽस्य सहायक आसीत् । स च विन्नभट्टः
शताब्दिविशेषभागे आसीदिति लिखितम् । तर्कभाषाटीकाकृ-
नट्टापेक्षया तर्कभाषाकृत. केशवमिश्रस्य प्राचीनत्वमाञ्जस्येनैव
ति । एवं सति केशवमिश्रस्य तर्कभाषाटीकाकृद्गोवर्धनगुरु
तत्समानकालत्वे सिद्धे गोवर्द्धनाग्रजपद्मनाभस्य च वर्धमानो
ध्यायानन्तरत्वे विन्नभट्टस्य च चतुर्दशशताब्दिविशेषभागस्थायित्वे
ति केशवमिश्रस्य चतुर्दशशताब्दिविशेषभागपूर्वत्वं वर्धमानोपा-
ध्यायानन्तरत्वं पद्मनाभादिसमानकालिकत्वं च शक्यमवगन्तुम् ।

पिटर्सन्महाशयकृतात्वराजधानीस्थपुस्तकालयसूचीपु-
पद्मनाभकृतप्रशस्तपादभाष्यसेतुमधिकृत्य—

स्मृतिपथमुपनीय श्रीमतस्तातपादान्
उचितमुपचितार्थं शास्त्रमत्यादरेण ।
जयति विरचितोऽसौ पद्मनाभेन यत्ना-
दुदयनकृतिसारप्राप्तये सेतुरुच्चैः ॥

दिन्द्रियस्याभावग्रहणे न सम्बन्ध इति संयोगसमवायरूपमेव सम्बन्धं मन्यमानेन भवता सुष्ठूक्तमेव ।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ (१).

सम्बन्धः प्रथमतो हि द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्च भिन्नः संयोगः समवायः अभिन्नस्तु स्वरूपमवस्था च अवस्था च विशेषणविशेष्यभाव उच्यते । न हि संयोगसमवायौ सम्बन्धनामरहितावाकाशात् पतितौ सम्बन्धव्यपदेशभाजौ । परैराप्युक्तं तादृगर्थविचारणे इति । तस्मादिन्द्रियस्यैवाभावग्रहणशक्तत्वात् किमभावाख्यप्रमाणान्तरकल्पनेनेति । भवति च प्रयोगः । विवादाध्यासितमभावज्ञानं प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् घटज्ञानवदिति । न चाधेयभूतलादिग्रहणोपक्षीणत्वादिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम् । असति प्रबलतरे बाधके ऽन्यत्रोपक्षीणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु इन्द्रियाभावयोरसम्बन्धो बाधक इत्युक्तं तद्दूषितमेव । तदेवं सम्बन्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेणानुपलम्भसहायेनाभाव इन्द्रियेण गृह्यते ॥ इत्यधिकः पाठः ।

३० पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् । तदुक्तम् ।

लिङ्गत्वेन परामर्शो योऽनुमानं तदुच्यते ।
व्याप्तिः पक्षस्य धर्मत्वं मिलितं लिङ्गलक्षणम् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

३० पृष्ठायां ५ पङ्क्तौ । 'व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम्' इत्यत्र । व्याप्तिबलेन यद् यस्य गमकं तत् तस्य लिङ्गम् । इति पाठो दृश्यते ।

३८ पृष्ठायां १ पङ्क्तौ । 'धूमोऽग्नेर्लिङ्गम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

---

(१) अयं श्लोकोऽपि अस्मिन् पुस्तके अनुपलब्धिप्रमाणान्तरत्वप्रदर्शने ८८ पृष्ठायां वर्तते । तत्र च शेषकार्ये तादृगर्थविचारणे इति पाठः ।

यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥
विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

यां २ पङ्क्तौ । 'स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः' इत्यस्यानन्तरम् । इत्यविनाभाव इति प्रतिबन्धश्चोच्यते । इत्यधिकः पाठः ।

यां ८ पङ्क्तौ । 'किं तु सन्दिग्धे' इत्यस्यानन्तरम् ।

प्रन्यच्च ।

न निर्णीते न चाज्ञाते न्यायः सन्दिग्धके ऽपि च ।
न हि दृष्टे च कापि चीत्कारेणानुमीयते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

२ पङ्क्तौ । 'परार्थमनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

प्राहुः ।

पञ्चावयववाक्येन लिङ्गस्य प्रतिपादकम् ।
न्याय इत्युच्यते शास्त्रे परस्तस्मात् प्रबोध्यते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

वेत्

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषा ।

न्यायप्रदीपाख्यटीकासहिता ।

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेश-
मल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
सङ्क्षिप्त[1]युक्त्यन्वितर्कभाषा
प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरुं दामोदरं तथा ।
टीकेयं तर्कभाषायास्तन्यते विश्वकर्मणा ॥

वैशिष्टशिष्टाचारानुमितवेदबोधितकर्तव्यताकं प्रा-
तविघ्नविघातकं परमेश्वरनमस्कारलक्षणं मङ्गलं मेघ-
वा विव मनसा कृत्वा तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयादि
नीते । बालोऽपीति । अत्र निबन्धाकरणं दृष्ट्वा
कृतमिति न भ्रमितव्यम् । समाप्त्या लिङ्गेन तद्-
[। ननु मङ्गले समाप्तिकारणताबोधकस्य प्रमाण-
ात् कथमिदमनुमानम् । अथ विशिष्टशिष्टाचारानु-
[एव तत्र तत्कारणताबोधक इति चेत् । न । कृते
ले कादम्बर्यादौ समाप्त्यभावादकृतेऽपि मङ्गले
स्तिकानुष्ठितसमाप्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचा-
र कारणतैव नास्तीति कथं वेदेनापि तद्बोधन-
अत्रैवं स्थितिः । मङ्गलं वेद[illegible]यतकर्तव्यताक-

सङ्क्षिप्य-पा० २ पु० ।

मलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् दर्शवदिति वेदानुमानम् । अत्र हेतावलौकिकश्चासावविगीतश्चासौ शिष्टाचारश्चेति स तथा तस्य विषयत्वादिति समासः । तथाचारविषयत्वादित्युक्ते चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारः स्यात् चैत्यं नाम बौद्धानां देवालयः तस्मिन्नपि बौद्धप्रयत्नविषयत्वमस्ति वेदबोधितकर्तव्यताकत्वं च नास्तीत्यतो विशेषणं शिष्टेति । शिष्टास्तु स्वीकृतवेदप्रमाणभावाः । अत्र यद्यपि स्वीकृतयावद्वेदप्रमाणभावत्वं किञ्चिद्वेदाज्ञानात् तत्प्रमाणभावमस्वीकुर्वत्यपरसकलवेदप्रमाणभावं स्वीकुर्वत्यपि दुर्लभं स्वीकृतयत्किञ्चिद्वेदप्रमाणभावत्वं तु न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादि(१) मास्थीयते । मयैषा संक्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते । तर्क्याः षोडशपदार्थास्ते भाष्यन्ते यत्रेति तर्कभाषा युक्तिभिरन्विता युक्त्यन्विता संक्षिप्ता चासौ युक्त्यन्विता चेति संक्षिप्तयुक्त्यन्विता सा चासौ तर्कभाषा चेति विग्रहः । संक्षिप्येति पाठे तु सुगमा योजना । यद्वा हे अन्वित शिष्य संक्षिप्तयुक्ति यथा स्यात्तथैषा तर्कभाषा मया प्रकाश्य इति योजना । संक्षिप्तयुक्त्या अन्वितेति तत्पुरुषे कर्तव्ये तु पूर्वपदार्थस्याप्राधान्ये ऽलसव्युत्पत्त्यर्थाया संक्षिप्तयुक्तेरेव विधेयांशभूतत्वेनाविमृष्टविधेयांशो दोषः स्यात् संक्षिप्तत्वमत्र शब्दतो नार्थत इति ज्ञेयम् । किमर्थं प्रकाश्य इत्यत आह । **तस्य कृत** इति । कृत इत्यव्ययं तादर्थ्यवाची तदर्थमित्यर्थः । तस्य कृत इत्यत्र तच्छब्दो यच्छब्दापेक्षत इत्याह । **य** इति । विशेष्यं निर्दिशति । **बाल** इति यो बालोऽपि प्रमाणादिषोडशपदार्थज्ञानशून्योऽपि न्या

(१) अत्रादर्शपुस्तके कश्चिदंशः पतितः ।

**प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता-
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छ-**

ये न्यायशास्त्रे प्रवेशं वाञ्छति । वाञ्छतिः सकर्मक इति मांकाङ्क्षायां प्रवेशमिति कर्म तवोत्पाद्यम् । ननु तत्र वेशं वाञ्छन्नपि चिरन्तनग्रन्थानभ्यस्य ज्ञास्यति किमेतद्-ग्रन्थनिर्माणप्रयासेनेत्यत आह । अलस इति । अल्पेन श्रुतेनेति । य आलस्ययुक्तश्चिरन्तनग्रन्थपाठाशक्तोऽल्पेन श्रुतेन श्रवणेन व्युत्पत्तिमिच्छति तदर्थं मदीयप्रयास इत्याशयः । श्रुतेनेत्यत्र नपुंसके भावे क्त इति भावे निष्ठा । एतस्य ग्रन्थस्य न्यायशास्त्रप्रकरणत्वात् तच्छास्त्रस्य यद्विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपं प्रवृत्त्यौपयिकमनुबन्धचतुष्टयं तदेवास्यापीत्याकलनीयम् । अथ शास्त्रस्यापि किं विषयप्रयोजनादि येन तद्विषयप्रयोजनादिनास्यापि विषयप्रयोजनादिमत्त्वं सिध्यतीति चेत् शृणु । तत्र प्रमाणादयः पदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वाद् प्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । शास्त्रस्य पदार्थानां प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च कार्यकारणभावः । तत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च विषयविषयिभाव इत्यादि । अवान्तरविषयप्रयोजने तु बालेतिश्लोकेनोक्ते । प्रकाश्यमाना तर्कभाषा विषयः । प्रमाणादिपदार्थज्ञानशून्यं प्रति तत्प्रबोधनं प्रयोजनम् ।

विषयप्रयोजनादिप्रतिपादनपरं न्यायशास्त्रस्याद्यं सूत्रमाह । प्रमाणेति । बह्वर्थसूचनात् सूत्रम् । तथोक्तम् ।

लजातिनिग्रहस्थानानां न
धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थ
प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्व[1]ज्ञानान्मोक्ष
प्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञा

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः[2] ॥ इति
प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयाश्च प्रयोजने च दृष्टा
न्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वाद
जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातय
निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थये
प्रमाणप्रमेययोरभेदाद् भेदप्रतिपादकद्वन्द्वानुपपत्तिस्तथ
पि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् । न्याय
स्येति । न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥[3]

इत्यनेन ज्ञेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो निःश्रे
यसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं निप
त्यते तच्चात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् । तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्ति
रिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारो

(१) पदार्थतत्त्व–पा· २ पु· ।

(२) अयं श्लोकः पाराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्वर
वरमित्यपि केचित् पठन्ति । मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपाल
वधटीकायां मल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः ।

(३) मीमांसाश्लोकवार्त्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका । पृ· ४

सम्यग्ज्ञानं तावद्भवति

परीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः । त्रि-
विधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं
परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण

र्थिनस्तल्लक्षणादौ प्रवृत्तिर्न स्याच्च । प्रयोजकत्वे
पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य इतिवदेकदेशमादायान्वयो
पत्तेः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात् स्वतश्चोपस्थिता
व्यक्तावेकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च नियतपू
र्वर्तित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः । शास्त्र
प्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु मि
थ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं गौतमेन । दुःखज
न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा
पायादपवर्गः[1] इति । त्रिविधा चेति । तिस्रो विधा यस्याः
सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः । प्रवृत्तिर्व्य
वहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति । यद्यप्युद्देशो
विभागो लक्षणं परीक्षा चेति प्रवृत्तिचातुर्विध्यकथनमुचितं
तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देश एवा
न्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं लक्षयति
उद्देशस्त्विति । कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने समुद्घोषा
दावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति । एतावत्युच्यमाने शा
विषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो वस्तुसङ्कीर्तनमिति

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २ । तदनन्तरापायादप
इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनगोस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविवरणे
पाठः ।

नम् । तत्रास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं त्वसा-

तावदप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति ।
यत्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाक्ये
तं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना
ङ्कीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य
क्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति
नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत् । न । सामानाधिकरण्यव-
न लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन
द्व्यावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे
वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा-
ादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नक्र-
ण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष-
विधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह्य-
गात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्ष-
ान्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनाच्च तस्य सङ्ग्रा-
ता । ननु मौनिकृतग्रन्थोद्देशे सङ्कीर्तनमव्यापकमिति
त् । न । ज्ञायमानलक्षणवाक्यायसमभिव्याहृतं नाम
देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम् । लक्ष-
स्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति ।
त्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य
र्तनमतिव्याप्तिः क्वापि लक्ष्ये ऽवर्तनमसम्भवः । इदं च
यं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष-
ति । लक्षणं त्विति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः ।
क्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य

लजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा
धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थः
प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्ष
प्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञा

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः(२) ॥ इति
प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टा
न्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वाद
जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातय
निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थत्वे
प्रमाणप्रमेययोरभेदात् ... ।
पि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् ।
स्येति । न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥(१)
इत्यनेन ज्ञेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो
यसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं
त्यते तथात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् ।
रिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारो

---

(१) पदार्थतत्त्व-पा २ पु० ।

(२) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्वर
सरमित्यपि केचित् पठन्ति । मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपाल
वधटीकायां मल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः ।

(३) मीमांसाश्लोकवार्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका । पृ०

सम्यग्ज्ञानं तावद्भवति
परीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः ।
विधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो
परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण

र्थिनस्तस्तदुद्देशरूपणादौ प्रवृत्तिर्न स्याद । प्रयोजकत्वे
पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य
पत्तेः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात्
व्यक्त्यावेकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च
धर्मित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः ।
प्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु
थ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं गौतमेन ।
न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
पायादपवर्गः[1] इति । त्रिविधा चेति । तिस्रो विधा
सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः ।
वहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति ।
विभागो लक्षणं परीक्षा चेति
तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देशा
न्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं
उद्देशस्त्विति । कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने
दावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति । ५
विषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो

(१) न्यायसूत्र । अ० १ आ० १ सू० २ ।
इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनगोस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविवरणे
पाठः ।

म् । तत्रास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं त्वसा-

ावत्यप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति ।
त्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाक्ये
ं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना
ङ्कीर्त्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य
क्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति
नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत् । न । सामानाधिकरण्यव-
न लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन
ाव्यावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे
ाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा-
ादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नक्र-
ण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष-
विधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह्य-
वात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्ष-
ाद्यन्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनात्त तस्य सङ्ग्रा-
ता । ननु मौनिकृतग्रन्थोद्देशे सङ्कीर्तनमव्यापकमिति
त् । न । ज्ञाप्यमानलक्षणवाक्याद्यसमभिव्याहृतं नाम
देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम् । लक्ष-
स्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति ।
त्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य
र्तनमतिव्याप्तिः क्वापि लक्ष्ये ऽवर्तनमसम्भवः । इदं च
यं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष-
ति । लक्षणं त्विति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः ।
क्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य

कालीनं जन्म किं तु द्रव्यं निर्गुणमेव प्रथममुत्पद्यते पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते । समानकालोत्पत्तौ तु गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वाद् भेदो न स्यात् कारणभेदनियतत्वात् कार्यभेदस्य । तस्मात् प्रथमे क्षणे निर्गुण एव घट उत्पद्यते गुणेभ्यः पूर्वभावीति भवति गुणानां समवायिकारणम् । तदा कारणभेदोऽप्यस्ति घटो

समानकालोत्पत्ताविति । गुणगुणिनोः
कालोत्पत्तावुच्यमानायां समानसामग्रीकत्वात्
मानसमवायिकारणकत्वात् कपालरूपघटरूपयोः
न स्यादिति योजना । अयमर्थः । गुणगुणिनोः सम
लोत्पत्तौ यद्गुणिनो घटस्य समवायिकारणं
णस्य वाच्यं न तु गुणी घटः तस्य पौर्वापर्याभावादेवं
कपालरूपस्य घटरूपस्य च कपालमेव समवायिकारणं
षक्तितं तथा चानयोः समानसमवायिकत्वाद्
न स्यादेकदा रूपभेदे समवायिकारणभेदस्य
दिति । ननु सामग्रीशब्दो यथाश्रुत एवास्त्विति चेत् ।
गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तिकत्वे ऽपि
दिभेदकृतः सामग्रीभेदो भविष्यति तथा च
समानकालोत्पत्तिकत्वं न समानसामग्रीकत्वे
समानसमवायिकारणकत्वे तु तत्
कारणभेदेति । समवायिकारणभेदेत्यर्थः ।
स्येति । रूपलक्षणकार्यभेदस्येत्यर्थः ।

हि घटं प्रति न कारणमेकस्यैव पौर्वापर्याभावात् । न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी पश्चाद्भावी चेति । स्वगुणान् प्रति तु पूर्वभावित्वाद्भवति गुणानां समवायिकारणम् ।/नन्वेवं सति प्रथमे क्षणे घटोऽचाक्षुषः स्यादरूपिद्रव्यत्वाद् वायुवत् तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्म-

---

न्निति । घटरूपकपालरूपयोरित्यर्थः । ननु कपालरूपस्य कपालरूपमेव समवायिकारणं घटरूपस्य घटरूपमेव तथा च समवायिकारणभेदो वरीवर्तीत्यत आह । घटो हीत्यादि । यथात्राभेदे कार्यकारणभावो नास्ति एवं कपालरूपस्यापि न कपालरूपं कारणमभेदादेवेत्याशयः । नन्वेवमिति । घटस्य निर्गुणत्वे सतीत्यर्थः । अचाक्षुषः स्यादिति । चक्षुर्जन्यज्ञानविषयो न स्यादित्यर्थः । अरूपिद्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिचारोऽत उक्तमरूपीति । अरूपित्वादित्युक्ते रूपादौ व्यभिचारोऽत उक्तं द्रव्यत्वादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । वायुवदिति । द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकमाह । तदेव हीति । उद्भूतरूपवत्त्वमात्रं यद्युच्येत तदा परमाणुद्व्यणुकयोश्चाक्षुषत्वं स्यादत उक्तं महत्त्वे सतीति । एतावन्मात्रोक्तौ तु व[illegible]मादेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतरूपवदिति । महत्त्वे सतीति रूपवत्त्वमित्युक्ते तप्तवारिस्थवह्नेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतेति । घटस्य निर्गुणत्वेऽचाक्षुषत्वं दोषमुक्त्वा दोषा-

ह्रस्वे सत्युद्भूतरूपवत् । अद्रव्यं च स्याद् गुणाश्रयत्वाभावाद् गुणाश्रयो द्रव्यमिति हि द्रव्यलक्षणम् । सत्यम् । प्रथमे क्षणे घटो यदि[1] चक्षुषा न गृह्यते तदा का नो हानिः । न हि सगुणोत्पत्तिपक्षेऽपि निमेषावसरे घटो गृह्यते। तेन व्यवस्थितमेतन्निर्गुण एव प्रथमं घट उत्पद्यते द्वितीयादिक्षणेषु[2] चक्षुषा गृह्यते।न च प्रथमे क्षणे गुणाश्रयत्वाभावादद्रव्यत्वापत्तिः समवायिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणयोगाद् योग्यतया गुणाश्रयत्वाच्च (योग्यता च गुणात्यन्ताभावाभावः)[3] । असमवायिकारणं तदुच्यते

न्तरमाह । अद्रव्यं चेति । अचाक्षुषत्वमद्रव्यत्वं दोषद्वयं भवतोक्तं तत्राद्यो दोष एव न ... परिहरति । सत्यमिति । आशयं विवृणोति । क्षण इति । द्वितीयादिक्षणेष्विति । ननु घटे रूपोत्पत्तावपि चक्षुषा ग्रहणं न स्यात् तत्र कारणत्वात् कारणं च पूर्ववृत्त्यपेक्षितमित्याक्षेपे दीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तृती ... दि ...

---

(१) परमहतो यदि घटादिः–पा· २ । ३ पु· ।
(२) क्षणे तु–पा· २ । ३ पु· ।
(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । २ ।

यत् समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तदसमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं तन्तुसंयोगस्य गुणस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु गुणिषु समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च । एवं तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणम् । ननु पटरूपस्य पटः समवायिकारणं तेन तद्गतस्यैव कस्यचिद्धर्मस्य पटरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वमुचितं तस्यैव समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वान्न तन्तुरूपस्य तस्य समवायिकारण-

इति समाधानं ज्ञेयम् । गुणाश्रयत्वं त्विति(१)। गुणाश्रयत्वयोग्यतावच्छेदकं त्वित्यर्थः । तत्र गुणप्रागभावसत्त्वेन गुणात्यन्ताभावासत्त्वादित्यर्थः । असमवायिकारणं तन्तुरूपमिति । यत् समवायीति । समवायिकारणप्रत्यासन्नं समवायिकारणसमवेतम् । अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं कारणत्वं यस्य तदवधृतसामर्थ्यम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणमित्युक्ते तन्तुरूपादावतिव्याप्तिरत उक्तमवधृतेत्यादि । तावत्युक्ते तन्त्वादौ गतमत उक्तं

(१) अयं पाठः चतुर्षु मूलपुस्तकेषु न दृश्यते ।

प्रत्यासत्त्यभावात् । मैवम् । तत्समवायि-
कारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापि परम्प-
रया[१] समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । नि-
मित्तकारणं तदुच्यते । यन्न समवायिकारणं
नाप्यसमवायिकारणमथ च कारणं तन्निमित्त-
कारणम् । यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकार-
णम् । तदेतद्भावानामेव त्रिविधं कारणमभा-
वस्य तु निमित्तमात्रं[२] तस्य क्वचिदप्यसमवा-
यात् समवायस्य तु भावद्वयधर्मत्वात् । तद्

समवायिकारणेत्यादि । त...
यिकारणेति । अयमर्थः । समवायिकारणेन सह
सत्तिर्द्वेधा क्वचित् कार्यैकार्थसमवायलक्षणा
पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य स्वकार्येण प...
सहैकस्मिन् तन्तुरूपे ऽर्थे प्रत्यासत्तिः। क्वचित्तु
र्थसमवायलक्षणा यथा पटगतं रूपं ...
णस्य तन्तुरूपस्य कारणेन पटेन सहैकस्मिन् ...
ऽर्थे प्रत्यासत्तिः । ...
सम्बन्ध्येकार्थसमवायित्वेन अनुगतत्वाज्ञाननुगमः
कार्यकारणभावनिरूपकौ तन्तुपटौ तन्मध्ये कार्येण
सहैकार्थे तन्तुषु समवायवान् तन्तुसंयोगः । एवं

(१) तन्तुरूपस्येत्यधिकं १ पु· ।
(२) निमित्तकारणमात्रम्–पा· २ पु· ।

तस्य त्रिविधस्य कारणस्य मध्ये यदेव कथमपि सातिशयं तदेव करणम् । तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति । यत्त्वनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति लक्षणम् । तन्न । एकस्मिन्नेव घटे घटोऽयंघटोऽयमिति धारावाहि-

---

कारणभावनिरूपके पटतद्गतरूपे तन्मध्ये कारणेन पटेन एकार्थे तन्तुषु समवायवत्तन्तुरूपमित्यर्थः । नन्वात्मसुखे कार्यकारणभावनिरूपके तन्मध्ये कार्येण सुखेनैकार्थसमवायी धर्म इति तत्रासमवायिकारणत्वं स्यादिति चेद् यस्य निरुक्तैकार्थसमवायित्वेन रूपेण कारणता तस्यासमवायिकारणत्वं धर्मस्य तु धर्मत्वेनैव सुखकारणत्वमिति नातिव्याप्तिः । भाट्टोक्तं प्रमाणलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति । **यत्त्विति** । अनधिगतार्थस्य गन्तृ बोधकमनधिगतार्थगन्तृ । ननु गन्तृशब्दस्य तृन्प्रत्ययान्तत्वे न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति(१) षष्ठीनिषेधात् तत्समासानुपपत्तिः तृजन्तत्वे तु कर्तरीति षष्ठीसमासस्यैव निषेध इति चेत् । न । न लोकेतिसूत्रे कृद्योगलक्षणायाः षष्ठ्या निषेधे कर्तरि च(२)इत्यत्र च कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासस्य निषेधेऽप्यत्र शेषलक्षणायास्तस्याः समास उपपन्न इति । अगृहीतविषयकयथार्थज्ञानं प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति निष्कृष्टोऽर्थः । तत्रेति यदुक्तं तदुपपादयति । **एकस्मिन्निति** ।

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० ३ सू० ६९ ।

(२) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० २ सू० १६ ।

कज्ञानानां गृहीतग्राहिणामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चान्यान्यक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगन्तृता। प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानाकलनात्, कालभेदग्रहे हि क्रियादि(१)संयोगान्तानां चतु-

---

धारावाहिकज्ञानानामिति। धारारूपेण वहन्तीति धारावाहीनि धारावाहीन्येव धारावाहिकानि स्वार्थे कप्रत्ययः तानि च तानि ज्ञानानि तेषामित्यर्थः। अप्रामाण्येति। अप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा च तत्करणं प्रमाणं न स्यादिति भावः। क्षणलयादीनां विशेषणानां [illegible] तद्विशिष्टो घटोऽपि भिद्यत इति [illegible] न्तृत्वमित्याशङ्काम्नुपन्यस्य निराकरोति। न चेति। हेतुमाह। प्रत्यक्षेणेत्यादि। क्रियादिसंयोगान्तानामिति। क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाश उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति न्यायेन प्रसिद्धकालभेदानां क्रियादिसंयोगान्तानां चतुर्णां शतपत्रपत्रशतं मया [illegible] युगपद्भिन्नमिति लोकसिद्धो योऽभिमानः स [illegible]

ननु धारावाहिकस्थले द्वितीयक्षणे घटोऽयमिति यज्[illegible] तत् प्रथमक्षणे कुतो न स्यात् सामग्रीसत्त्वादिति [illegible] अत्र [illegible] काभ्यां कल्प्यते तथा च नोत्तरज्ञानं पूर्वक्षण [illegible]

---

(१) क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् [illegible] त्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्रियादि–पा॰ २ पु॰।

र्णां यौगपद्याभिमानो न स्यात् । क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चोत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति । ननु प्रमायाः कारणानि बहूनि सन्ति प्रमातृप्रमेयादीनि तान्यपि किं करणानि उत नेति । उच्यते । सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः इन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलम्बेन प्रमोत्पत्तेरत इन्द्रियसंयोगादिरेव करणम् । प्रमायाः साधकत्वाविशेषे ऽप्यनेनैवोत्कर्षेणास्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वादतिशयितं साधकं साधकतमं तदेव करणमित्युक्तम्[१] । अत इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणत्वात् प्रमाणं न प्रमात्रादि । तानि च प्रमा-

रणाभावादिति तत्त्वम् । अथात्मनःसंयोगादेर्व्यापारात्मादौ सत्त्वाद् व्यापारवत्त्वाविशेषे करणे कर्त्रादिलक्षणं दुर्ज्ञानमिति सन्दिहानः पृच्छति । नन्विति । रयति । उच्यत इति । इन्द्रियसंयोगादौ सती- । इन्द्रियं च संयोगश्च तावादी यस्य स तादृशः । दिशब्देन निर्विकल्पकज्ञानादि गृह्यते । तानि च प्रमाणानीति ।

(१) तदेव प्रमायाः करणमित्युक्तं प्रागेव-८१ १ पृ० ।

णानि चत्वारि । तथा च न्यायसूत्रम् । प्रत्य-
क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति[१] ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, काणादसुगतौ पुनः ।
अनुमानं च, तच्चाथ सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥
अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥[२]

इत्यादिवचनान्मतान्तरे प्रमाणाल्पीयस्त्वबहुत्
ऽपि गौतममते चत्वार्येव प्रमाणानीत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे सू
संवादं दर्शयति । तथा चेत्यादि । सूत्रे विभागेनोद्देश
न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वात् चत्वार्येवेति लभ्
इत्याशयः । अक्षिअक्षि प्रतीति वीप्सायामव्ययीभाव
मासे प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण इति[३]टच्प्रत्यये प्रत्यक्षमि
सिद्धं भवति । न चैवं प्रत्यक्षो घटः प्रत्यक्षा कन्य
दिप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अर्शआदिभ्योऽजित्य
अन्तत्वेन सामञ्जस्यादिति । अन्ये तु कुगतिप्रादय[५] .

(१) अ १ आ० १ सू० ३ ।

(२) एताः कारिकाः तार्किकरक्षायां प्रमाणप्रकरणे
लेनोक्ताः ।

(३) अ० ५ पा० ४ सू० १०[illegible] अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य
पाणिनिसूत्रस्यशरदादिगणसूत्रमिदम् ।

(४) पाणिनिसूत्रम् । अ० ५ पा० २ सू० १२७ ।

(५) पाणिनिसूत्रम् । अ० २ पा० २ सू० १८ ।

किं पुनः प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येन्द्रियजा । सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानम् । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् । यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । तथाह्यात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन

क्षेण प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषे परवल्लिङ्गं तत्पुरुषयोरिति[1] परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायां द्विगुप्रा-प्तालम्पूर्वगतिसमासेषु नेति[2] परवल्लिङ्गतायाः प्रति-षेधादभिधेयलिङ्गतोपपद्यते चक्षुरादौ च प्रत्यक्षशब्दस्य ङ्कजादिशब्दवद् वृत्तिरुपपन्नेत्याहुः ।

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह । क्षात्कारीति । साक्षात्कारिणी चासौ प्रमा चेति कर्म-ये स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रि-पूरणीप्रियादिष्विति[3] पुंवद्भावः । येन्द्रियजेति । न्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्येत्यर्थः । तेन मनस्त्वेन मनोजन्याया-

---

(१) पाणिनिसूत्रम् । अ २ पा० ४ सू० २६ ।

(२) परवल्लिङ्गमितिपाणिनिसूत्रस्थं वार्त्तिकम् ।

(३) पाणिनिसूत्रम् । अ० ६ पा० ३ सू० ३४ ।

इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्व[1]नियमा-
त् । ततोऽर्थसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं ना-
मजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि कि-
ञ्चिदिदमिति ज्ञानं जन्यते । तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं
करणं छिदाया इव परशुः । इन्द्रियार्थसन्निक-
र्षोऽवान्तरव्यापारः छिदाकरणस्य परशोरिव
दारुसंयोगः । निर्विकल्पकं ज्ञानं फलं परशोरिव
च्छिदा । कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् ।
यदा निर्विकल्पकानन्तरं[2] सविकल्पकं [illegible]
मजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं [illegible]
श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि

मन्तुमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति । [illegible]
नेति । नाम सञ्ज्ञा जातिर्घटत्वादिः आदिशब्देन [illegible]
पादेर्ग्रहणं तेषां योजना [illegible]
इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको [illegible]
पारः प्रकृते इन्द्रियजन्य इन्द्रियजन्यज्ञानजनकः [illegible]
योर्मध्ये वर्तमानत्वादवान्तरत्वम् । [illegible]
जनात्मकमिति । [illegible]

(१) प्राप्यकारित्व–पा० २ पु० ।
(२) निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं–पा० २ पु० ।

मुत्पद्यते तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् । निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । सविकल्पकं ज्ञानं फलम् । कदा पुनर्ज्ञानं करणम् । यदोक्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा(निर्विकल्पकं)ज्ञानं[1] करणम् । सविकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । हानादिबुद्धयः[2] फलम् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनकोऽवान्तरव्यापारः । (यथा कुठारजन्यः कुठारदारुसंयोगः कुठारजन्यच्छिदाजनकः ।)[3] अत्र कश्चिदाह । सविकल्पकादीनामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति । इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः

दोक्तसविकल्पकानन्तरं हानेति । दोषवति वस्तुनि हेयत्वबुद्धिः सा हानबुद्धिः । गुणवति योपादेयत्वबुद्धिः सोपादानबुद्धिः । उभयाभाववति योपेक्षणीयबुद्धिः सोपेक्षाबुद्धिरित्यर्थः । करणभेदानभिधाय स-
र्षभेदानाह । इन्द्रियार्थयोस्त्वित्यादि ।

---

(१) तदा ज्ञानं–पा० २ पु० ।

(२) बुद्धिरेव–पा० २ पु० ।

(३) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति १ । ३ पु० ।

लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । येन ह्यनुमीयते

तच्च सामान्यलक्षणयोगजधर्मज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यतया त्रिविधम् । तत्राद्यं घट इति प्रत्यक्षं भूतभाविवर्तमानयावद्घटविषयकमाद्यं तद्धि घटत्वेन ज्ञायमानेन प्रत्यासत्त्या जन्यते । यथा वा प्रमेयमिति प्रत्यक्षं यावत्प्रमेयविषयकम् । प्राञ्चस्तु न सामान्यं प्रत्यासत्तिः किं तु वर्तमानगतसन्निकर्षेणैवासन्निकृष्टातीतानागतादिभानं गौरवेण यावद्विषयकेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात् । न चैवं पटादेरप्यसन्निकृष्टत्वाविशेषे घटोऽयमितिप्रत्यक्षविषयतापत्तिः प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वस्यैव नियामकत्वादित्याहुः । योगिनां यावत्पदार्थगोचरं प्रत्यक्षं द्वितीयं तद्धि योगजधर्मेण प्रत्यासत्त्या जन्यते । तृतीयं परमाणुमहं जानामीति पर... एवंधो प्रत्यक्षं कविकाव्यादिमूलभूतसंसर्गज्ञानं च त... ज्ञानलक्षणेन सन्निकर्षेण जन्यते । तच्च जन्यसविकल्पक... प्रत्यासत्तिः । ईश्वरज्ञाननिर्विकल्पकयोरप्रत्यासत्तित्वा... इदं च मनस एवासत्तिरित्येके । बहिरिन्द्रियस्यापि तदा... त्तिरित्यपरे । जन्यप्रमामात्रे विशेष्यसम्बद्धविशेषणज्ञ... गुणः । जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रे तु भ्रमविरोधिसन्निकर्षो ... इति कश्चित् । अदृष्टविशेषस्तथेति रत्नकोषकृतः । स्थू... वयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्ष इति ।

उपजीव्यं प्रत्यक्षं निरूप्य तदुपजीवकमनुमानं नि... पयति । लिङ्गपरामर्श इति । लीनमर्थं गमयतीति लि... तस्य परामर्शस्तृतीयं ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवानय... त्येवमाकारकम् । इदं च वार्त्तिककारमतम् । मणिकृ... तु व्याप्तिज्ञानमनुमानमिति । यत्तु परामृश्यमानं लि...

तदनुमानम् । लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयतेऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । तच्च धूमादिज्ञानमनुमितिं प्रति करणत्वात् । अग्न्यादिज्ञानमनुमितिः तत्करणं धूमादिज्ञानम् । किं पुनर्लिङ्गं कश्च तस्य परामर्शः । उच्यते । व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गम् । यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तथाहि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिस्तस्यां गृहीतायामेव व्याप्तौ धूमोऽग्निं गमय-

---

नुमानमित्युदयनाचार्यमतम् । तन्न । अतीतानागतस्थले लिङ्गाभावेनानुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । ननु लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वात् तस्य च स्वोत्तरभाविभावभूतकारणानपेक्षस्वरूपत्वाद् व्यापाराभावेन करणत्वाभावात् कथमनुमानत्वमिति चेत् । न । वार्त्तिककारमते यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव तस्यैव करणत्वेन निर्व्यापारत्वस्यादोषत्वादिति । ननु कोऽसौ लिङ्गपरामर्श इत्यत आह । तच्चेति । सर्वनामान्युद्देश्यविधेययोरैकत्वमापादयन्ति पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्तीतिवामनवचनाद्धूमादिज्ञानापेक्षया तदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । तदुक्तम् । शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति । व्याप्तिलक्षणमाह । यत्रेत्यादिना । अत्र लक्षणं साहचर्येत्यादि । धूमाग्निपदं तूदाहरणार्थमिति ज्ञेयम् । सहचरत इति सहचरौ तयोर्भावः साहचर्यं तस्य नियमो नाम व्याप्तिरित्यक्षरार्थः । यद्यपि साहचर्यमात्रं न व्याप्तिः सोपाधावपि गतत्वात् । नापि

त्यते। व्याप्तिबलेनाग्न्यनुमापकत्वाद् धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तस्य तृतीयं ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः । तथाहि प्रथमं तावन्महानसादौ भूयोभूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति तेन भूयोदर्शनेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकं सम्बन्धमवधारयति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । यद्यपि यत्रयत्र मैत्रीतन-

---

नियतत्वेन विशेषितं सद् व्याप्तिघटितत्वेनात्माश्रयात् । तथाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति दर्शयितुं नियमपदनिर्देश इति भावः । यत्तु ।

> कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
> अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्[1] ॥

इति वचनात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभाव इति सौगतमतम् । तन्न । रसादिना रूपाद्यनुमानस्य सकललजनसिद्धत्वात् । न ह्यनयोः कार्यकारणभावो न वा तादात्म्यमिति । धूमलक्षणं कार्यं वह्निलक्षणं कारणमनुमापयति शिंशपात्वं च तादात्म्याद् वृक्षत्वमनुमापयतीति सौगताशय इत्यादि सङ्क्षेपः । ननु तृतीयज्ञानं परामर्श इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छतीति व्याप्तिग्राहकाणां सहचारदर्शनानां बहुत्वादित्यत आह । प्रथममित्यादि ।

---

(१) इयं कारिका न्यायकन्दलीग्रन्थेऽनुमाननिरूपणप्रकरणे श्रीधरेण तदुक्तमित्यादिना धृता । तत्र दर्शनात्र तु दर्शनादिति चतुर्थपादस्य पाठः । सर्वदर्शनसङ्ग्रहे बौद्धदर्शनेऽपीयं धृता । तत्र दर्शनान्न दर्शनादिति पाठः । तार्किकरक्षाव्याख्यानन्यायसारसङ्ग्रहे वरदराजेनापि यदाहुरित्यादिना धृता ।

यत्वं तत्रतत्र श्यामत्वमपीति भूयोदर्शनं समानमवगम्यते तथापि मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोर्न स्वाभाविकः सम्बन्धः किं त्वौपाधिक एव शाकाद्यन्नपरिणामस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । तथाहि श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किंतु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः प्रयोजकश्चोपाधिरित्युच्यते । न च धूमाग्न्योः सम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति । अस्ति चेत् योग्योऽयोग्यो वा । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद् योग्यस्य चानुपलभ्यमानत्वान्न चात्रोपाधिरस्ति

ग्रहमारभ्य तृतीयत्वमित्याशयः । किं त्वौपाधिक इति । उपाधेर्जात इत्यर्थः । श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वमित्यादि । अयं भावः । कश्चित्तार्किको मैत्र्याः पूर्वतनान् सप्त पुत्राननुभूयाष्टमं गर्भस्थं पुत्रं पक्षीकृत्यैवमनुमानं रचयति विमतः पुत्रः श्यामो भवितुमर्हति मैत्रीतनयत्वात् सम्प्रतिपन्नमैत्रीतनयवदिति अत्रान्य आह श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किं तु शाकाद्याहारपरिणतिभेद एव । अयं च शङ्कितोपाधिः मैत्रीतनयत्वलक्षणसाधनाव्यापकत्वानिश्चयात् । आर्द्रेन्धनसंयोगादिस्तु निश्चित एवेति । यद्यपि नीलोत्पलादौ श्यामत्वसत्त्वेऽपि शाकाद्याहारपरिणतिभेदो नास्तीत्यसमञ्जसं तथापि यत्र पुरुषस्य श्यामत्वं तत्रोक्त उपाधिरस्त्येवेति सर्वं

तत्रोपलभ्यते यथाग्नेर्धूमसम्बन्ध आर्द्रेन्धनसंयोगः, हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेन सह सम्ब-

समञ्जसम् । अस्य लक्षणं तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्यापकत्वम् । साध्यसमव्यापक उपाधिरित्युक्तेऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटवदित्यत्र सकर्तृकत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साधनाव्यापकेति । तावत्युक्ते तत्रैव प्रयोगे घटत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साध्यव्यापक इति । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते तत्रैव श्रावणत्वमुपाधिः स्यादतः समपदग्रहणम् । सर्वत्र साध्यव्यापकत्वं दृष्टान्ते ग्राह्यम् । साधनाव्यापकत्वं च पक्ष इति विवेकः । स्फटिकगतत्वेन लौहित्यावभासे जपाकुसुमवत्साधनत्वाभिमतगतत्वेन स्वधर्मभूतायाा व्याप्तेर्यः प्रतिभासस्तन्निमित्तत्वेनास्योपाधिव्यपदेश इति । दूषकताबीजोपाधेः स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकतया व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा । तथाहि इदं ... साध्यव्यभिचारि साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि ... यद् यद्व्यापकव्यभिचारि तत् तद्व्याप्यव्यभिचारि यथा पृथिवीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारि गुणत्वादि पृथिवीत्वमपि व्यभिचरतीति सामान्यतो विशेषतस्तु मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि तद्व्यापकशाकाद्याहारपरिणतिभेदव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदिति शाकाद्यन्नपरिणतिभेदनरश्यामत्वयोर्वैधकशास्त्रात् कार्यकारणभावावगमात् कारणाभावे कार्यभूतश्यामत्वासम्भव इति विपक्षे बाधकस्तर्क इति द्रष्टव्यम् । हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेनेति । अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इत्य-

न्धे निषिद्धत्वमुपाधिः, मैत्रीतनयत्वस्य च श्यामत्वेन सह सम्बन्धे शाकाद्यन्नपरिणतिभेदः। न चेह धूमस्याग्निसाहचर्ये कश्चिदुपाधिरस्ति। यद्यभविष्यत् तदाऽद्रक्ष्यत् ततो दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कसहकारिणानुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवोपाध्यभावोऽवधार्यते। तथा च उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते। तेन

भिमानवानार्हतो ऽनुमानं रचयति। क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावदिति। अत्र हिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वे प्रयोजकं किं तु निषिद्धत्वमुपाधिरित्यर्थः। योग्यानुपलब्धिविषयतया धूमस्य वह्निसम्बन्धे उपाधिर्नास्तीत्याह। न चेह धूमस्येति। अनुपलब्धौ योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधितारूपेति ज्ञेयम्। तर्कानुपलम्भाभ्यां सनाथेन प्रत्यक्षेणोपाध्यभावस्यावधारणे सति यत् फलं भवति तदाह। तथा चेति। व्यभिचारादर्शनं सहचारदर्शनं च व्याप्तिग्राहकम्। व्यभिचारादर्शनं च व्यभिचारज्ञानाभावः। व्यभिचारज्ञानं च निश्चयशङ्कासाधारणम्। उपाधिसंशयाहिता च व्यभिचारशङ्का उपाध्यभावावधारणे सति निवर्तत इत्याशयेन तदवधारणस्य व्याप्तिग्रहोपयोग उक्त इत्यर्थः। भूयोदर्शनजनितसं-

धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव सम्बन्धः न त्वौपाधिकः । स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः[1] । तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमाणायां महानसे यद्धूमज्ञानं तत् प्रथमम् । पर्वतादौ पक्षे यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम् । ततः पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मृत्वा यत्र धूमस्तत्राग्निरिति[2] तत्रैव पर्वते पुनर्धूमं परामृशति अस्त्यत्र पर्वते ऽग्निना व्याप्तो धूम इति तदिदं धूमज्ञानं तृतीयम् । एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव स्यादिह तु कथमग्निना भवितव्यं तस्मादिहापि धूमोऽस्तीति ज्ञानमन्वेषितव्यम् । अयमेव लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिं प्रति करणत्वाच्चानुमानम् । तस्मादस्त्यत्र पर्वते

स्कारस्त्वनुकूलतर्कावतार इति ज्ञेयम् । पुनर्धूमं परामृशति अनुसन्धत्त इत्यर्थः । लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मृतिभ्यामेवानुमितिर्भवतीति कन्दलीकारादिमतं प्रतिक्षेप्तुमाह । एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमिति । तस्मादस्त्यत्र पर्वत इति । तस्मात् तृतीयज्ञानात् । नन्वग्न्यनुमितेर्विषयोऽग्निः

(१) व्याप्तिरित्युच्यते–पा० २ । ३ पु ।
(२) यत्र धूमस्तत्राग्निरिति–इति नास्ति २ । ३ पुस्तकयोः ।

ऽग्निरित्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते । ननु कथं प्रथमं महानसे यद्धूमज्ञानं तन्नाग्निमनुमापयति[१] । सत्यम् । व्याप्तेरगृहीतत्वाद् गृहीतायामेव व्याप्तावनुमित्युदयात् । अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानस एवाग्निरनुमीयताम् । मैवम् । अग्नेर्दृष्टत्वेन सन्देहास्यानुदयात्[२] । सन्दिग्धश्चार्थोऽनुमीयते । यथोक्तं भाष्यकृता । नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धे । अथ पर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद्धूमज्ञानं तत् कथं नाग्निमनुमापयति । अस्ति चात्राग्निसन्देहः साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सत्यम् । अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन व्याप्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात् । धूमदर्शनाच्चो-

---

पर्वतस्तदुभयसंयोगश्च तत्र पर्वतस्तावच्चक्षुषैव गृहीतोऽग्नितत्संयोगौ च व्याप्तिग्राहकेणैव गृहीताविति नानुमेयं किञ्चिदिति चेत् । न । वह्निः पर्वतीयतयानुमितिविषयः पर्वतीयत्वं च न प्रकारः किं तु संसर्ग एवेति सर्वं समञ्जसम् ।

---

(१) तच्चाग्न्यनुमापकम्—पा॰ २ । ३ पु॰ ।
(२) सन्देहाभावात्—पा॰ २ । ३ पु॰ ।

उद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं[१] स्मरति यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस इति । तेन धूमदर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ भूतायां यद्धूमज्ञानं तत् तृतीयं धूमवांश्चायमिति तदेवाग्निमनुमापयति नान्यत् तदेवानुमानं स एव लिङ्गपरामर्शः । तेन व्यवस्थितमेतल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । तच्चानुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः । तथाहि स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन्[२] धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति यत्र

धूमदर्शनाद्व्याप्तिं स्मरति । एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरसम्बन्धिस्मरणमिति भावः । स्वप्रतिपत्तिहेतुरिति । वाक्याप्रयुक्तः परामर्शः स्वार्थानुमानमित्यर्थः । विशिष्टेन व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतेन । उद्बुद्धसं-

(१) धूमदर्शनाद्व्याप्तिमिति टीकासम्मतः २ पुस्तके च पाठः ।
(२) पुनःपुनः पश्यन्—पा॰ १ पु॰ ।

धूमस्तत्राग्निरिति । ततोऽत्रापि धूमोऽस्तीति प्रतिपद्यते तस्मादत्र पर्वते ऽग्निरप्यस्तीति स्वयमेव प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम् । यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् । तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वात् यो यो धूमवान् स स सोऽग्निमान् यथा महानसः तथा चायं तस्मात्तथेति । अनेन वाक्येन प्रतिज्ञा-

---

स्कारः संस्कारस्योद्बोधः कार्योन्मुखत्वम् । स्वार्थानुमानं प्रदर्श्य क्रमप्राप्तं परार्थानुमानं प्रदर्शयति । यत्त्विति । पर्वतोऽयमग्निमान् धूमादिति । अत्र धूमस्य वह्न्यपहेतुत्वा वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या साध्यहेतुपदयोर्ज्ञानलक्षणेति वदन्ति । प्रतिज्ञावाक्यस्य पर्वतो वह्निमत्तया ज्ञातव्य इत्यर्थकरणात् तत्र ज्ञातव्यत्वे लक्षणा हेतुपदे तु धूमज्ञानादित्यर्थः क्रियत इत्युभयत्र ज्ञानलक्षणेति तदाशयः । अत्र धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति । मतुपो व्यर्थत्वाद्धेतुमात्रस्य ह्याकाङ्क्षितत्वादनाकाङ्क्षिताभिधाने ऽप्राप्तकालत्वादिति । अन्ये तु धूमादित्यनेन न कारको हेतुरभिधीयते किं तु ज्ञापको वह्निमानिति साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इति प्रमाणाकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगात् पञ्चम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वं तथा च हेतुवाक्यार्थे ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यस्य विषयत्वेनैवान्वय इति न साध्यपदे लक्षणेत्याहुः । अनेन वाक्येन प्रतिपा-

तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति । यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तेरेव प्रदर्शनम् तदेकेनापि चरितार्थत्वात् तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात् प्रदर्शनम् । ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात् । न तु व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्वयव्यतिरेकी । एवमन्ये ऽप्यनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः । (यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वं यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र कृतकत्वाभावः यथा गगने ।)[1] कश्चिद्धेतुः के[illegible]व-

---

स्यात् । न तु तत्समानविषयको निश्चय इत्य[illegible]तो न्यायजन्यज्ञानरूपपदार्थोपस्थितौ सत्यां स्वयमेव [illegible]तर्कयति । यदि धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यं न स्यात् तदा अकारणककार्योत्पत्तिः स्यात् । यदि च हेतुमति साध्यबाधा स्यात् तदा प्रमाणसिद्धा व्याप्तिर्बाध्येतेत्यादि । एवं चैतादृशतर्करूपविशेषदर्शने संशयसामान्यभावाभिप्रायो युज्यते स एव तर्को विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन विवक्षित इति दिक् । पञ्चरूपोपपन्नमन्वयव्यतिरेकिणं हेतुं प्रदर्श्य चतूरूपोपपन्नं केवलव्यतिरेकिणं प्रदर्शयति कश्चिद्धेतुरिति । चार्वाकं प्रति देहातिरिक्तमात्मानं

---

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थ. पाठो नास्ति १ । २ पुस्तकयोः ।

लव्यतिरेकी । तद्यथा । सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्, यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटो, न चेदं जीवच्छरीरं तथा, तस्मान्न तथेति[1] । अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः । स च केवलव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरभावात् । तथाहि यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं यथामुक इति दृष्टान्तो[2] नास्ति । जीवच्छरीर

साधयितुं प्रयोगं रचयति । यथा जीवच्छरीरमिति । शरीरमात्रपक्षीकरणे मृतशरीरे प्राणादिमत्त्वादिति हेतोः भागासिद्धिः स्यादत उक्तं जीवदिति । प्राणादिमत्त्वादिति । अत्रादिपदेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानीति कणादसूत्रोक्ता[3] अपानादयो गृह्यन्ते । न चेद जीवच्छरीरं तथेति । इदं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाभाववन्न भवतीत्यर्थः । तस्मान्न तथेति । तस्मात् प्राणादिमत्त्वाभावाभावात् न तथा न सात्मकत्वाभावव-

---

(१) न च नेदं प्राणादिमत् तस्मात् सात्मकम्—पा ४ पु ।

(२) अन्वयदृष्टान्त—पा ४ पु ।

(३) अ ३ आ २ सू ४ ।

तन्न प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि न पुनस्तथेदं तस्मान्न तथेति । न पुनरत्र यत् प्रमाकरणं तत् प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं यथामुक इति दृष्टान्तो[१]ऽस्ति प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वादत्र च व्यवहारः साध्यो न तु प्रमाणत्वं तस्य प्रमाकरणत्वाद्धेतोरभेदेन साध्याभेददोषप्रसङ्गात् । तदेवं केवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः । कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी । यथा शब्दो-[२]

[illegible]र्दे[illegible]ल्यम् । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्यार्थ इत्यभि-[illegible] तस्य प्रमाकरणत्वाद्धेतोरिति । तस्य [illegible] साध्यस्येत्यर्थः । अयं भावः । यत् साध-[illegible] तत् साध्यं हेतुश्च सिद्ध एव साध्यं साध-[illegible]मते तथा च सिद्धत्वसाध्यत्वे एकदा एकत्र [illegible] इत्येव साध्याभेददोष इति । केवलान्वयिनं निरू-[illegible] । कश्चिदन्य इति । केवलान्वयी केवलान्वयि-[illegible]क इत्यर्थः । केवलान्वयित्वं नाम वृत्तिमदत्य-[illegible]ताभावाप्रतियोगित्वम् । आकाशात्यन्ताभावे ऽव्याप्तिवारणार्थं वृत्तिमदित्यत्यन्ताभावस्य विशेषणम् । आकाशात्यन्ताभावस्य यद्यप्याकाशलक्षणोऽत्यन्ताभावो वर्तते तथापि स न वृत्तिमानिति भवति तेन तद्वारणम् ।

---

(१) अन्वयदृष्टान्त —पा० ३ । ४ पु ।

(२) विशेषो—पा० २ । ४ पु० ।

ऽभिधेयः प्रमेयत्वाद् यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा घटः तथा चायं तस्मात् तथेति। अत्र शब्दस्य अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः। स च केवलान्वय्येव यदभिधेयं न भवति तत् प्रमेयमपि न भवति यथामुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात्। सर्वत्र हि प्रामाणिक एवार्थो दृष्टान्तः स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति। एतेषां चान्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिहेतूनां त्रयाणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पञ्चरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते [illegible] त्वेकेनापि रूपेण हीनः। तानि [illegible] तु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं [illegible] बाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति। [illegible] तु पञ्चरूपाणि [illegible] हेतौ विद्यन्ते। तथाहि धूमवत्त्वं प[illegible] पर्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमानत्व[illegible] एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे सद् विद्यत इत्यर्थः। एवं विपक्षान्महाह्रदाद् व्यावृत्तिस्तत्र नास्तीत्यर्थः। एवमबाधितविषयं च

(१) विशेषस्य–पा २। ४ पु०।

धूमवत्त्वम् । तथाहि धूमवत्त्वस्य हेतोर्विषयः साध्यधर्मस्तत्राग्निमत्त्वं तत् केनापि प्रमाणेन न बाधितं न खण्डितमित्यर्थः[१] । एवमसत्प्रतिपक्षत्वं असन् प्रतिपक्षो[२] यस्येत्यसत्प्रतिपक्षं धूमवत्त्वं हेतुः । तथाहि साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते स च धूमवत्त्वे हेतौ नास्त्येवानुपलम्भात्[३] । तदेवं पञ्चरूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ विद्यन्ते तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमग्निमत्त्वस्य साधकम् ।

तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमिति । गम्लृ गतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्य गमकशब्दस्य प्रापकत्वार्थे भ्रान्तिं निवारयितुमाह । अग्निमत्त्वस्य साधकमिति ।

विशेषे ऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वादनुमानकथा कुतः[४] ॥

---

(१) केनापि प्रकारेण न बाधितमित्यर्थः—पा॰ ४ पु॰ ।

(२) एवमसन् प्रतिपक्षो-पा॰ २ । ३ । ४ पु॰ ।

(३) अनुपलभ्यमानत्वात्—पा॰ ३ पु॰ ।

(४) इयं कारिका न्यायमञ्जर्याख्ये २ आह्निके ऽनुमानप्रामाण्याक्षेपावसरे जयन्तभट्टेन अपि चेत्यादिना धृता । वाराणसीस्थमेडिकल्हाल्नामकयन्त्रालयमुद्रितन्यायमञ्जरीपुस्तके ११८ पृष्ठायाम् । तत्र सद्भावोऽनुपपन्नत्वादिति तृतीयपादस्य पाठः ।

अग्नेः पक्षधर्मत्वं[१] हेतोः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति[२]। तथाहि अनुमानस्य द्वे अङ्गे[३] व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य सिद्धिः[४]। पक्षधर्मताबलात्तु साध्यस्य पक्षसम्बन्धित्वं विशेषः सिध्यति। पर्वतधर्मस्य धूमवत्त्वेन वह्निरपि पर्वतसम्बद्ध एवानुमीयते। अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव[५] सिद्धेः कृतमनुमानेन। यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकी

इतिकारिकां प्रतिक्षेप्तुमाह। अग्नेः पक्षधर्मत्वमिति। विशेषे ऽनुगमाभावादित्यस्यार्थः। पर्वतनिष्ठभिन्ना धूमस्य क्वचिदप्यन्वयादृष्टौ व्याप्तिग्रहाभावात् । व्याप्तौ सामान्यनिष्ठायां सत्यां धूमस्य हेतोः पर्वतनिष्ठत्वेन वह्निरपि पर्वतनिष्ठ एव सिध्यति तेन न कारिकोक्तो दोष इत्याशयः। यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकीति।

(१) पक्षसम्बन्धस्तु–पा॰ ४ पु॰।

(२) विशेषः सिध्यति तथाहि अनुमानस्य द्वय साध्यं सामान्यविशेषश्चेतीत्यधिकः पाठः २ पु॰।

(३) द्वये [illegible]–पा॰ ४ पु॰।

(४) उक्त [illegible] व्याप्तिर्हि सामान्यबलप्रवृत्ता सामान्यमुपनयतीत्यधिकः पाठः ४ पु॰।

(५) अन्यथा सामान्यस्य व्याप्तिग्राहकादेव–पा॰ २। ४ पु॰।

रेकी हेतुः स सर्वः पञ्चरूपोपपन्न एव सन् हेतुः[१] । अन्यथा हेत्वाभासोऽहेतुरिति यावत् । केवलान्वयी चतूरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति तस्य हि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभावात् । केवलव्यतिरेकी च चतूरूपोपपन्न[२] एव तस्य हि सपक्षे सत्त्वं नास्ति सपक्षाभावात् । के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः । उच्यन्ते । सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः । यथा धूमा-

यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादिरित्यर्थः । अन्यथेति । अप-
र्थः । पक्षधर्मत्वेन हीनश्चेदसिद्धो भवति । तदुक्तम् । व्या-
य पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिरिति ।
था सपक्षे सत्त्वेन हीनश्चेत् पक्षविपक्षयोर्वर्तमानो विरु-
द्धो भवति । एवं विपक्षाद् व्यावृत्त्या हीनश्चेत् पक्षादित्र-
यवृत्तिरनैकान्तिको भवति । एवं बाधितविषयत्वेन का-
लात्ययापदिष्टो भवति सत्प्रतिपक्षत्वेन च प्रकरणसमो
भवति । अत एव हेतुवदाभासमानो हेत्वाभासो भव-
ति । उदाहरणानि त्वनुपदमेव मूले सुलभानीति न लि-
ख्यन्ते । के पुनरिति । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । पक्षा-
दयः किंस्वरूपा इति प्रश्नः । उत्तरयितुमाह । उच्यन्त
इति । सन्दिग्धेति । साध्यो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ

(१) सद्धेतुः—पा० २ । ३ पु ।

(२) चतूरूपयुक्त—पा० २ । ३ । ४ पु ।

नुमाने पर्वतः पक्षः । सपक्षस्तु निश्चितसाध्यधर्मा धर्मी । यथा महानसो धूमानुमाने[1] । विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी । यथा तत्रैव महाह्रद इति । तदेवमन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो दर्शि-

---

धर्मादनिच् केवलादितिसूत्रेण[2] धर्मशब्दादनिच् । साध्यधर्मा पक्ष इत्युक्ते सपक्षेऽपि गतमतः सन्दिग्धेति । सन्दिग्धेत्यस्य साध्यधर्मेत्यनेन समं कर्मधारयसमासः । ननु निश्चितेऽपि साध्ये यत्र सिषाधयिषयानुमानं तत्र सन्देहाभावादव्याप्तिरिति चेत् । न । अनुमित्साविरहविशि[illegible] सिद्ध्यभावः पक्षतेत्युक्तत्वात् तत्रापि पक्षतासत्त्व स्पर्यात् । अत्र विशिष्टाभावस्त्रेधा यत्रानुमित्सा सि[illegible] वर्तते तत्रानुमित्साविरहरूपविशेषणाभावायत्तो [illegible] ष्टाभावो यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च न वर्तते तत्र [illegible] वायत्तो यत्रानुमित्सा वर्तते सिद्धिश्च नास्ति तत्रोभय [illegible] चायत्त इति । अत्र धर्मिनिवेशः पक्षादीनां प्रमाणसिद्ध[illegible] तनार्थः । अन्यथा सर्वत्र प्रमाणरहितबोधमात्रस्य सत्त्वे ऽयं हेतुरयं हेत्वाभास इति विभागो न स्यादित्याशयः । निश्चितसाध्येति । अत्रापि पूर्ववद् बहुव्रीहौ धर्मपदादनिच् द्रष्टव्यः । पक्षे ऽतिव्याप्तिर्माभूदित्यत्र निश्चितपदम् । विपक्षस्तु निश्चितेति । साध्याभाववान् विपक्ष

---

(१) यथाचैव महानसम्—पा ४ पु ।

(२) पाणिनिसूत्रम् । अ ५ पा ४ सू १२४ ।

ताः[१] । अतोऽन्ये हेत्वाभासाः[२] । ते च[३] अ-

इत्युक्ते केनचित् पक्षे ऽपि साध्याभाव आरोप्यत इति तत्रापि विपक्षत्वं स्यादतो निश्चितपदम् । निश्चितव्याप्यवृत्तिसाध्याभाववान् विपक्ष इति विवक्षणीयम् । तेन वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र वृक्षे न विपक्षतेति । इदं त्ववधेयम् । अनुमितिमात्रे लिङ्गज्ञानं कारणं विशेषे त्वन्वयिमात्रे परामर्शः गृहीतव्याप्तेरपि वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शे सत्येवानुमित्युत्पत्तेः । तथा व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वज्ञानम् । अनुमितिप्रमायां गुणस्तु व्याप्यवति व्याप्यज्ञानमिति केचित् । परामर्शप्रमा गुण इति सम्प्रदायः । न च कूटलिङ्गादनुमितिप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापीश्वरीयपरामर्शप्रमायाः सत्त्वादिति । अतोऽन्ये हेत्वाभासा इति । अत उक्तलक्षणेभ्यस्त्रिभ्योऽन्ये ऽसिद्धत्वादिरूपिणः । हेत्वाभासा अनुमितिकारणविघटकज्ञानविषया इत्यर्थः । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषया हेत्वाभासा इत्यन्ये । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षयोः साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनैकान्तिकादीनां तु कारणविघटकतयेति विशेषः । ते चेति । ते

(१) व्यतिरेकिण्यपि हेतवो दर्शिताः—पा० ४ पु० ।

(२) अतोऽन्ये हेतुलक्षणहीना हेतुसादृश्यवन्तो हेत्वाभासाः—पा० ४ पु० । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः—पा० ३ पु ।

(३) ते चानेकविधाः—पा० २ पु० ।

न्तरमुपमानमस्ति)[१]। इति व्याख्यातमुपमानम्।

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाभूत-

सम्बन्धस्य परिच्छेदः सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः॥ इति[२]।
अन्यैरप्युक्तम्।
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः[३]॥

इत्यादि दिक्। इदं त्ववधेयम्। उपमितिक[illegible] धर्मज्ञानं कारणम्। साधर्म्योपमितौ साधर्म्यज्ञानं [illegible] र्म्योपमितौ वैधर्म्यज्ञानम्। उपमितिप्रमायां सा[illegible]ता-प्रमा गुण इति।

क्रमप्राप्तं शब्दं लक्षयति। आप्तवाक्य[illegible] वाक्यं शब्द इत्युक्ते भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यस्य[illegible] व्दता स्यादतो विशिनष्टि आप्तेति। आप्तशब्दार्थं[illegible] आप्तस्त्विति। अत्र तुशब्दो भ्रान्तविप्रलम्भकयो[illegible] स्त्वनिवृत्त्यर्थः। यथाभूतार्थोपदेष्टा आप्त इत्युक्तम्। [illegible] यथाभूतत्वं नामाबाधितत्वं ततश्च भ्रान्तिदे[illegible] शवाक्यस्य दर्शितत्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्य बाधित[illegible] दृश्यविशिष्ट-

(१) ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति २ [illegible] पैति। अनि-
(२) न्यायकुसुमाञ्जलौ ३ स्तबके १७ कारिका [illegible] दिस्तद्रहित-
(३) इयं कारिका कारिकावलीटीकायां सिद्धान्त-शब्दनिरूपणावसरे विश्वनाथेन धृता।

स्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः । वाक्यं त्वाकाङ्क्षा-

तत्वं नास्ति तथा यथार्थदर्शिनोऽपि विप्रलम्भकस्य यथार्थवाचित्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्यापि याथितत्वा-द्याथितत्वं नास्तीति भ्रान्तविप्रलम्भकौ नाप्ताविति न तद्वाक्यस्य शब्दप्रमाणतेत्याशयः । तथा च सूत्रम् । आप्तोपदेशः शब्द इति [१] । वाक्यलक्षणमाह । वाक्यं त्विति । अत्राकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वा-दित्यग्रेतनग्रन्थानुरोधेन समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थ-विषयिणी प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैवाकाङ्क्षा तथाहि पुस्तकान-[illegible]वाक्ये पुस्तकमितिपदश्रवणानन्तरमानय परय नयेत्ये-इति कारिकाकाङ्क्षा भवति आनयेतिश्रवणानन्तरं पुस्त-[illegible]मित्येवमाकारिका । एवं वाक्यान्तरे ऽपि ज्ञेयम् । [illegible]तु अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधोदयात्तेयमाकाङ्क्षा [illegible]तु यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तमर्थान्वयाननु-[illegible]त्वं तस्य तदननुभावकत्वं [२] तेन सह तदेवा-[illegible] । अत्र पदपदं तदुपस्थितिपरं तेन घोनिरश्वो[illegible] [illegible] पदस्य स्वत एवाननुभावकत्वादसम्भवदुक्तेनि [illegible]षणं न लगति । नापि जनितान्वयबोधे ऽतिव्याप्तिस्तद्दु-[illegible]भावकत्वाभावात् । पुनरनुसन्धीयमानतत्ता-न्तरमयप्रयुक्तपदोपस्थित्यन्तरस्याजनितान्वयबोधत्वेनान्वया-[illegible]स्थितिनिमित्त[illegible] सत्त्वात् पुनरर्थमन्वय [illegible] एव । पदीयः पट [illegible]नयनं कृतिरित्यादेश्च तैन[illegible]व्यतिरेकप्र-[illegible]त्वं नास्

तद्धर्मिपि [१] न्यायसूत्रम् । अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ८ ।

न तु तद्धर्मा [२] [illegible]ननुभावकत्वमित्यर्थिकोनीति सम्प्रदाये ।

नि[१] पदानि तान्येव वाक्यम् । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । यथा च नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति । यथा च तान्येव गामानयेत्यादिपदान्यविलम्बितोच्चरितानि । नन्व न पदानि साकाङ्क्षाणि किं त्वर्थाः फलादीनां धेयानां तीराद्याधाराकाङ्क्षितत्वात् । न च चार्यमाणो ऽर्था अपि साकाङ्क्षाः आकाङ्क्षा इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात् । सत्यम् अर्थास्तावत् स्वपदश्रोतर्यन्योन्यविषयाका

ज्योतिष्टोमेनेति । अनेन वाक्येन स्वर्गं प्रति साधनमितिप्रतीतिः क्रियते ऽतः परस्पराका ... योग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यमित्यर्थः । ... कमुदाहरति । यथा चेति । फलानि सन्ति कियन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते ततः पञ्चेति सम्बध्यते । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां तीर इति । तदपि कस्या इत्याकाङ्क्षायां नद्या इति । अत्रापि परस्पराकाङ्क्षावदन्वययोग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यत्वमित्यर्थः । अर्थास्तावदिति । आकाङ्क्षाधिकरणत्वेन साकाङ्क्षत्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षाजनकत्वेन साकाङ्क्षत्वं सम्भवतीति भावः । नन्वेवं पदार्थानां साकाङ्क्षत्वे ऽपि पदानां कथं साका-

(१) साकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिमन्ति—पा० २ । ३ पु ।

सम्भवति नार्थद्वारा[1]। तेनायमर्थः
अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः
र्थान्तरविषयां वाकाङ्क्षां जनयतां
नपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपादकानां
तानां पदानां समूहो[2] वाक्यम्। पदं च
समूहः। समूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावः। एवं
वर्णानां क्रमवता[3]
कवर्णानुभवासम्भवात्
वर्णश्रवणकाले

त्ययति। पदं चेति। ननु
कक्षणावस्थायित्वेन समूहत्वं दुर्लभमित्यत
समूहश्चेति। एकज्ञानविषयत्वेन समूहत्वं न
चमित्यर्थः। नन्वेकज्ञानविषयत्वं नामैकं पदमि
विषयत्वं तदपि दुर्लभं वर्णानामाशुतरविनाशित्वे
वर्णात्मकपदस्य लौकिकश्रोत्रसाक्षात्कारासम्भवा
आह। एवं चेति। एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण पद
जन्यत इत्यन्वयः। क्रमवतामिति। क्रम आनुपूर्वी तद्व
तामित्यर्थः। आनुपूर्वी नाम घटेतिपदे घकालीनप्राग

(१) नान्यद्वारा–पा· ४ पु·।
(२) समुदायः–पा· १ पु·।
(३) तथा क्रमवता–पा· ४ पु·।

नि चत्वारि प्रमाणानि । एतेभ्योऽन्यन्न

क्रियते । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् यत् कार्यं तत् सकर्तृकं घटः तथा चेदं तस्मात्तथेति । अत्र कार्यत्वं हेतुस्तच्च कारणाधीनात्मलाभस्य भावे ऽभावे च साधारणम् । न चेदमाश्रयासिद्धमाश्रयस्य क्षित्यादेः प्रमाणसिद्धत्वात् । नापि स्वरूपासिद्धं कार्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अदृष्टचरोत्पत्तिषु भूभूधरादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वस्यानुमीयमानत्वात् । ननु व्याप्यत्वासिद्धोऽयं कार्यत्वहेतुः । शरीरादादिषु शक्यज्ञानोपाधेर्विद्यमानत्वात् तथाह्यस्मदादिभिः शक्यं ज्ञातुमुपादानं यस्य तदेव सकर्तृकं न तु कार्यमात्रमिति । अत्रोच्यते । किं प्रत्यक्षेण शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतमाहोस्विदनुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । यदि प्रत्यक्षेण तदा स्थूलतरेषु क्षितिशरीरप्रभृतिषु तदुपलभ्यत एव क्षित्याद्युपादानभूतस्य भूभागकारणशाखापल्लवादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अथानुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । तत् सर्वं सिद्ध पक्षीभूते क्षित्यादावस्ति । शरीरजन्यत्वमुपाधिर्भविष्यतीति । नैवं वाच्छरीरजन्यत्वस्य सन्निधिमन्तरेण शाखाभङ्गे सकर्तृके ऽभावात् परया तु क्षित्यादावपि तस्य सिद्धत्वात् क्षित्यादावप्यदृष्टद्वारा जनितत्वात् । अथ शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिर्भविष्यति न च क्षित्यादेरदृष्टद्वारा वा शरीरिणः कर्तारः कारणमात्राणि भवन्ति । नैवम् शरीरकर्तृत्वसद्भावे ईश्वराभ्युपगमात् । असद्भावे वा विशेषणानर्थक्यात् अथ क्रियादर्शिपुरुषविषयकृतबुद्धिजनकत्वमुपाधिर्भविष्यति । यत् कृत यद्दृष्टे क्रियादर्शिनः कृतबुद्धिरुत्पद्यते स एव कार्यत्वविशेषः सकर्तृकत्व प्रयोजको न तु कार्यत्वमात्रं तत् न च क्षित्यादौ क्रियादर्शनात् कृतबुद्धिरस्ति। नैवम् । कृतबुद्धिः कार्यबुद्धिः सा क्षित्यादावस्त्येव । अथ सकर्तृकत्वबुद्धिः सापि गृहीतव्याप्तेरस्त्येव । तदेवमुपाधेर्निरस्तत्वात्र व्याप्यत्वासिद्धं कार्यत्वम् । अनुपलभ्यमानकर्तृकेष्वपि पर्वतादिषु तथादर्शनात् द्व्यणुकादिषु सावयवत्वादिना तथानुमानात्। नापि कार्यत्वं विरुद्धं साध्यविपरीतेन व्याप्त्यभावात् । न हि सकर्तृकत्वविपरीतेनाकर्तृकत्वेन कार्यत्वं व्याप्तं घटादौ व्यभिचारात् । अथ कार्यत्वमनैकान्तिकं भविष्यति तत् साधारणमथवा